

Turisme i canvi a l'espai de les Illes Balears

per Pere Antoni Salvà i Tomàs
Professor de la Universitat de Palma de Mallorca

1. Introducció

El turisme a les Illes Balears és considerat la major font de riquesa econòmica i com un dels fets més decisius i bàsics a l'hora d'estudiar i analitzar les transformacions ocorregudes sobre l'espai i l'economia il·lenca en els darrers vint-i-cinc anys. El fet turístic, sota la forma de monocultiu econòmic, ha sotmès a un procés de dependència els restants sectors econòmics. I també, tal com diu Climent Picornell: *ha trastocat de dalt fins a baix les estructures, mentalitats, paisatges i altres essències de les quals «gaudien» les illes abans de l'arribada massiva dels vaixells i els avions charters carregats de turistes provinents dels països industrialitzats d'Europa Central i Nòrdica.* (PICORNELL, 1978, b). És, doncs, el fenomen turístic la causa de les profundes transformacions de l'espai que, en moltes ocasions, ha canviat totalment els paisatges preexistents, com succeeix als indrets del litoral. I si bé en altres no ha canviat la morfologia física o almenys no ho ha fet tan radicalment, sí que ho han fet les estructures sotmeses a les exigències del sector de l'hosteleria.

És aquest el tema que intentarem desenvolupar explicant al llarg d'aquesta lliçó en primer lloc el fenomen turístic i la seva evolució i en segon les incidències més importants que ha tingut sobre les transformacions de les variables de l'espai de les Illes. Començarem, doncs, amb una periodització del turisme i passarem posteriorment als canvis en els quals ha influït i fins i tot condicionat.

2. La periodització del turisme a les Illes Balears

A partir de l'avenç de periodització del fenomen turístic exposat pel Professor Climent Picornell (PICORNELL, 1978, a; 1978, b) hem dividit la seva evolució històrica en una sèrie d'etapes amb peculiaritats representatives. Són les següents: 1) L'etapa del turisme tradicional individual, que es pot fer arribar fins als anys 1950; 2) L'etapa de transició del turisme individual al turisme de masses que comprèn la dècada del 1950 al 1960; 3) L'etapa del turisme de masses divisible en quatre fases: una primera, la de l'afermament de l'afluència turística de masses, que aniria des del 1960 al 1967; una segona, la del creixement caòtic del turisme que va des de l'esmentada data fins a la primera crisi, la del 1973; una tercera, de crisi que arriba al 1981; i una quarta, la fase actual, des del 1981 on s'entreveu una certa tendència cap a una recuperació del fet turístic. Vegem, ara amb més detall quines són les peculiaritats de cada una d'elles.

2.1. L'etapa turística tradicional individual

Els inicis d'un turisme amb certa importància es poden fixar cap als anys de la dècada del 20 al 30 del segle actual, si bé alguns autors (BARCELÓ, 1969) assenyalen com a precedent una sèrie de viatgers, escriptors i/o aventurers que visitaren les Illes al llarg del passat segle XIX. Uns de forma obligada, com és el cas del polític Gaspar Melchor Jovellanos entre 1801-1808 per motius de desterrament, altres per serveis d'espionatge com André Grasset de Sant Saver enviat especial de Napoleó I entre el 1801 i el 1805, altres per motius d'ampliació dels seus coneixements com Aragó, Sir John Carr, Alexandre Louis Joseph de Laborde, Isidoro d'Antillon... Més tòpica i popular és l'estada de Chopin i George Sand o la presència de l'Arxiduc Lluís Salvador Habsburg recopilador d'informació força important referida a les Illes.

Però és a partir de l'actual segle XX quan, amb l'avanç del transport i la propaganda realitzada per entitats com és el Foment de Turisme de Mallorca (fundat el 1905), comença a afermar un corrent turístic que ja serà important els anys vint. Fites d'aquest fet foren les inauguracions del Gran Hotel (1903), primer hotel que sorgeix a Mallorca sota la iniciativa de Ferran Truyols, i del mític Hotel Formentor (1926), feta per l'argentí Adam Diehl. També de l'època són el desaparegut Hotel Mediterráneo i la reforma del Victòria, ambdós al Passeig Marítim. De totes maneres ja eren bastants els indrets d'estiueig que tenien una infraestructura amb instal·lacions d'hostatge a base de petits hotels familiars i/o pensions, tant a Palma com a altres llocs d'importància paisatgística com és el cas de Pollença, Port de Pollença, Cala Sant Vicenç, Port de Sóller, Port d'Alcúdia, costes d'Andratx, Calvià, Valldemossa i Deià. Segons el Professor Barceló (BARCELÓ, 1966), el 1933 la capacitat hotelera de Mallorca ja era de 3.317 places i el turisme que ens visitava era de temporades llargues a xalets i cases (com fou el cas del barri del Terreno), o de temporada curta als hotels i pensions o, molt especialment, un turisme de trànsit que arribava al Port de Palma amb vaixells. Aquests fets creen a les Illes grans plans de futur, alguns dels quals es realitzaren com la urbanització de Palma Nova i altres queden sense o a mig fer com el projecte d'urbanització de la platja d'Alcúdia que incloïa fins i tot un camp d'aviació particular. Part d'aquests projectes es varen veure frustrats amb l'inici de la Guerra Civil Espanyola del 1936 que va suposar un tall de l'afluència turística començada al període anterior deixant a les Illes sense turistes i que fa que fins deu anys després, el 1945, no es superi la xifra de visitants del 1935. La Guerra Civil pràcticament enllaça amb la Segona Guerra Mundial i amb l'aïllament internacional al règim de l'Estat espanyol. Aquests fets fan pensar que l'única manera de mantenir l'afluència turística fos aconduir-la cap al turisme peninsular. La base d'aquest fou la campanya *lluna de mel a Mallorca* que féu arribar a les Illes milers de parelles de casats novells que salvaren en part la indústria hotelera de les Balears. La caracterització del turisme de l'època ve donada per un domini absolut del turista espanyol fet que es pot comprovar el 1945 en el qual dels 55.000 turistes arribats solament 700 foren estrangers a l'igual que el 1946 en el qual dels 61.000 turistes solament 1.000 eren nascuts a altres països. Aquests trets es mantenen fins als anys cinquanta. Es tracta d'un turisme minoritari que arriba en vols regulars i que utilitza fonamentalment la xarxa d'hotels explotats per mallorquins. Suposa tot això la formació per una part d'una classe

empresarial dedicada al turisme i, per altra, la creació d'una sèrie d'espais especialitzats cap al turisme que van revaloritzar àmplies àrees de sòl generalment rural, que fins al moment quasi no tenien valor i que en etapes posteriors seran objecte de fortes inversions i especulació.

2.2. L'etapa de transició del turisme individual al turisme de masses (1950-1960)

L'etapa que engloba els anys 1950 a 1960 es pot definir com a una etapa de transició en la qual es perfilen una sèrie de canvis que provocaran una transformació del sector turístic de les Illes amb una gran incidència sobre el canvi econòmic de les Balears. Conseqüentment, se'n deriven:

a) El desenvolupament de l'oci urbà com a conseqüència de l'etapa post-industrial i la recuperació de l'Europa de postguerra que es motra amb l'augment de nivell de vida i una disminució d'horaris de treball que permeteren gaudir de temps lliure i alhora conformar un determinat tipus de civilització d'oci, reflectit amb l'aparició de les vacances.

b) Un canvi en el tipus de transport emprat fins al moment. Els trasllats realitzats amb avions d'hèlix, excedents de la Segona Guerra Mundial, impulsaren els desplaçaments massius d'estrangers a preus molts baixos i no competitius amb els de les companyies regulars, la qual cosa donà com a resultat el naixement dels «vols charters».

c) A nivell d'Estat espanyol es dona un canvi amb el desbloqueig mundial envers el Règim existent amb l'entrada a l'O.N.U. que es pot resumir amb una major obertura cap a l'exterior, una agilització dels tràmits burocràtics dels visats, una modificació dels canvis monetaris i un Pla d'Estabilització el 1959.

Tots aquests fets sumats abocaren al llarg de l'etapa analitzada a un pas progressiu de canvi del turisme individual típic fins als anys cinquanta a un turisme de masses ja important al final de l'etapa i al mateix temps a la pèrdua de pes relatiu del turisme espanyol front a l'estranger. Encara el 1950 dels 98.000 turistes, més de dues terceres parts eren espanyols (el 67,2%), però a finals de l'etapa ja només representaven al voltant del vint per cent. Durant aquesta etapa la infraestructura hotelera continua basada sobre capital de les Illes i de la resta de l'Estat espanyol amb una oferta digna i suficient bàsicament en instal·lacions hoteleres de tipus familiar donant-se una conjunció entre el sector hotelier i les agències de viatges.

Però aquesta transició ja provoca uns primers moviments espacials de la població. A partir del 1955, en augmentar el nombre de turistes, el sector de l'hosteleria crea una necessitat de mà d'obra que incideix amb una atracció sobre el proletariat del camp i crea una primera fuga camperola cap a les àrees de desenvolupament turístic, composta essencialment per jornaleros del camp sense terres que passen al sector de l'hosteleria. Els segueix una segona onada composta en aquest cas per petits propietaris que malviven a les seves minúscules explotacions agràries. El fet turístic comporta, doncs, en aquesta etapa de transició una buidada dels excedents del camp i el seu pas al sector turístic.

2.3. L'etapa del turisme de masses

El final de l'autarquia, la devaluació de la moneda estatal i els efectes del Pla d'Estabilització del 1959 amb el canvi d'una sèrie de mesures econòmiques creen un seguit de fets favorables per a l'atracció de la demanda turística i que donaren lloc a un progressiu afermament de l'afluència turística a les Illes que, amb pocs anys, arribaren a xifres espectaculars. És l'etapa del turisme de masses representada per la inserció de les vacances en els pobles estrangers dins la dinàmica consumista que produeix una revolució del fenomen turístic. Els dos termes que definiran l'etapa són: *els dels vols «charter» i els dels «tour-operators»*.

Dins aquesta etapa, entre el 1961 i el 1983 podem distingir quatre fases de significats diferents:

- 1^a) La fase de l'afermament (1961-1966)
- 2^a) La fase del creixement caòtic (1967-1973)
- 3^a) La fase de la crisi (1974-1980)
- 4^a) La fase de recuperació actual (1981 i 1982)

2.3.1. La fase de l'afermament del turisme de masses (1961-1966)

A partir dels anys seixanta s'imposa un nou ritme d'arribada dels turistes on els nascuts als països estrangers són cada vegada més importants, com indica la proporció de l'any 1965, any on se supera per primera vegada el milió de turistes dels quals ja solament el 16,32 per cent són espanyols. El nombre de turistes que a l'any 1960 fou d'un poc superior al mig milió es duplicarà amb escreix l'any 1966 arribant a més d'un milió dos-cents mil turistes. Aquesta recepció de turistes implica una acceleració en la creació de noves places hoteleres que en aquests anys quasi es tripliquen (vegeu taula 1) a l'igual que la seva dotació en nous llocs de treball, fet que acaba de buidar els excedents de la població activa del camp de les Illes, i imposa una reorganització de la producció agrària amb canvis sobre el patró de cultius tradicional. Però la demanda de mà d'obra supera les possibilitats illenques i l'atracció passa cap a poblacions externes a les Illes, la qual cosa provoca a partir del moment una forta immigració peninsular que fa sorgir un subproletariat foraster a les Illes. Aquesta aportació forana canviarà les estructures demogràfiques envellides de les Balears produint una revitalització amb augment de la natalitat. Per altra banda aquests anys també representen l'inici del funcionament dels

TAULA 1. Demanda i oferta turística a les Balears entre 1961 i 1966.

Anys	Establiments	Habitacions	Places	Turistes	Estades Hot.
1961	710	s.d.	27.772	519.723	4.650.507
1962	832	s.d.	34.909	542.114	5.765.047
1963	971	25.465	44.640	677.203	7.068.271
1964	1.126	32.684	57.329	688.705	9.211.529
1965	1.284	38.544	67.589	1.080.826	11.232.296
1966	1.419	46.470	82.829	1.237.967	13.356.137

Font: Elaboració personal a partir d'*Evolució Econòmica*: 1982. Balears.

«tour-operators» que es convertira en els organitzadors i controladors d'un nou tipus de turisme tot augmentant cada vegada més la dependència del sector turístic de les Illes envers interessos aliens.

2.3.2. La fase del creixement turístic caòtic (1967-1973)

L'acceleració de l'afluència turística de la fase anterior continua els anys posteriors a ritmes sorprenents que implicaren greus incidències sobre l'espai de les Illes. És per això que alguns autors l'han qualificada la fase del *Boom caòtic del fenomen turístic* (PICORNELL, 1978, a; 1978, b). La circumstància ve descrita per una pujada de la demanda turística que a l'any 1967 quasi arriba al milió i mig de turistes i que el 1973 es veu multiplicada per dues vegades i mitja. Aquest fet implica que el ritme creixent de l'oferta d'infraestructura hotelera que es duia a terme fins al moment es vegi impossibilitada per donar resposta a la demanda creixent, circumstància que posa en evidència la manca de planificació de cara al creixement econòmic de les Illes. Ni les entitats privades ni l'Administració Pública es preocuparen el més mínim pels problemes de fons del fenomen turístic, més aviat els intentaren oblidar i eliminar amb fets i paraules d'excessiva eufòria en defensa d'un teòric progrés econòmic. El turisme als seus ulls era la gallina dels ous d'or que feia reviscolar les Illes tot fent-les sortir d'un estat de primitivisme, cosa que queda reflectida en els pomposos discursos oficials on es remarca el nombre d'hotels creats i el nombre de passatgers arribats als quals es distingia, fins i tot, amb un premi cada vegada que se superava el milió. Però alhora que l'empresari tradicional cerca uns canals de finançament, per poder atendre la demanda que creixia, hi ha una desentesa tant per part de la Banca Privada com per part de l'Administració, ocupada aquesta darrera més per l'entrada de divises que per a l'ordenació del sector. I davant tals circumstàncies de manca de planificació adequada l'empresari acudeix als «tour-operators» que aprofiten l'ocasió i supleixen, en part amb inversions massives de capital estranger, la manca de crèdits de les entitats públiques i privades. És el començament d'un procés de colonització que arriba a monopolitzar el sector i desplaça les bases del capital illenc i de la resta de l'Estat. En opinió d'alguns autors (PICORNELL, 1983) arriben a controlar la demanda turística potser fins a un 80 per cent del total. És el que Mario Gaviria (GAVIRIA, 1974) diu *colonialisme d'ús de l'espai de qualitat* i que amb la compra massiva de terrenys i hotels es pot denominar *producció del neocolonialisme de l'espai de qualitat*.

TAULA 2. Oferta i demanda turística a les Illes Balears entre 1967 i 1973

Anys	Establiments	Habitacions	Places	Turistes	Estades Hot.
1967	1.489	51.900	93.128	1.402.160	16.100.042
1968	1.606	61.216	111.493	1.609.615	18.118.851
1969	1.717	72.376	132.817	1.935.132	21.410.629
1970	1.886	92.937	174.159	2.272.049	26.128.563
1971	1.881	103.131	193.502	2.913.533	31.469.954
1972	1.901	110.187	207.773	3.418.647	35.763.745
1973	1.886	117.529	222.680	3.573.238	37.543.466

Font: Elaboració personal a partir d'*Evolució Econòmica*. 1982. Balears.

Aquests anys són anys de forta acceleració de la construcció lligada en part a l'hosteleria que veu duplicades les seves places entre 1967 i 1973. Aquesta fase és la demostració clara d'unes Illes dutes irremeiablement cap al monocultiu econòmic basat en les activitats turístiques. (vegeu taula 2).

2.3.3. La fase de la crisi (1974-1980)

A la fase anterior d'eufòria cegada per la brillantor de les xifres estadístiques li segueix la caiguda i la decepció que ve representada per un tall al creixement continuat de la demanda turística i es produeix una inflexió a la curva de creixement. La causa està lligada als efectes de la crisi econòmica internacional i molt especialment a la crisi del petroli. El 1974 es rebaixa l'afluència de turistes i comença una reestructuració del tipus d'establiments hotelers que malgrat el manteniment del nombre de places, disminueixen en nombres absoluts amb tendència cap a unitats de més habitacions i places, fruit d'una reconversió de la indústria hotelera (vegeu taula 3).

TAULA 3. Oferta i demanda turística a les Balears entre 1974 i 1980

Anys	Establiments	Habitacions	Places	Turistes	Estades Hot.
1974	1.840	119.809	227.405	3.189.005	33.452.255
1975	1.799	121.036	230.013	3.435.854	36.249.768
1976	1.756	120.645	229.676	3.212.830	31.820.422
1977	1.722	119.919	228.204	3.328.723	34.337.905
1978	1.684	119.062	226.886	3.730.152	38.669.806
1979	1.671	118.539	226.475	3.799.756	38.331.426
1980	1.674	119.666	228.765	3.550.639	33.217.732

Font: Elaboració personal a partir d'*Evolució Econòmica*. 1982. Balears.

De tota manera no tota la fase és homogènia i d'acord amb l'aportació d'Alenyar, Barceló i Carlos (ALENYAR; BARCELÓ; CARLOS, P., 1982) podem subdividir-la en tres períodes de divers sentit econòmic. Aquests són:

1) Un període clarament recessiu que va des de la primavera del 1974 fins al juliol del 1977, lligat bàsicament a la primera pujada del petroli, la qual cosa coincideix amb una caiguda de la inversió en el sector, i per a una considerable reducció de l'afluència turística que fluctua aquests anys entre el 3,1 i el 3,4 milions de turistes.

2) Un període expansiu que va des del juliol del 1977 al 1979, que ve definit per la depreciació de la pesseta del primer Consell de Ministres després de la legislatura del 1977 que du com a conseqüència una recuperació i ampliació immediata de la demanda turística provocant una afluència de turistes que el 1978 i el 1979 arriben a superar per primera vegada les dades màximes del final de l'anterior període del 1967 al 1973.

3) Un període recessiu que engloba tot l'any 1980 en el qual es nota una contracció de la demanda turística lligada a la forta pujada del petroli de finals del 1979 i inicis del 1980, la qual cosa implica que aquests anys es baixa altra vegada a xifres inferiors al 1973 i a causa de les dificultats econòmiques dels països emissors de turistes.

Aquesta fase de crisi del 1974 al 1980 desperta per primera vegada una sèrie

de crits d'alerta que s'intensifiquen els darrers anys intentant analitzar els pros i contres del desenvolupament del fenomen turístic, en resposta al bombardeig dialèctic triomfalista proturístic dels anys anteriors que, amb un fons de motius polítics, no reflexionaren suficientment sobre la situació financera ni sobre l'adequada planificació que a llarg termini s'havia de produir i amb la qual es troben ara. El que queda ben clar és que, en aquesta fase crítica, entra en contradicció el model de creixement contingut del turisme que implica el creixement a les Illes dels altres sectors econòmics que es desenrotllen amb dependència directa del sector turístic. I la crisi d'aquest arrossega els altres. I apareix amb el símbol d'aquella: *l'atur*, que especialment ha incidit en els sectors de la construcció i de l'hosteleria. Entre 1974 i 1977, segons Climent Picornell (PICORNELL, 1978, b), hi va haver una disminució de 25.000 treballadors en el sector de la construcció. El 1980 les xifres de l'atur global a les Illes fluctuaren entre els 25.461 aturats a la temporada alta turística i els 42.256 a la baixa. D'ells entre 4.893 i 5.768 són del sector de la construcció i entre 10.488 i 24.793 del sector de l'hosteleria i auxiliars. Això ens demostra la forta dependència d'una població activa en el sector dels serveis que front a la crisi global no té altres alternatives de treball i que, fins i tot, ha provocat en alguns casos el retorn d'immigrants als seus llocs d'origen. D'aquesta fase surt el mot *Balearització*, sinònim despectiu que caracteritza un augment caòtic que cal evitar i reclama una conscienciació més profunda i més explicativa del fenomen turístic.

2.3.4. La fase de recuperació del fenomen turístic (1981 i 1982)

A partir del 1981 i fins a l'actualitat s'inicia una fase de creixement que mostra una tendència cap a la recuperació de la demanda turística, ultrapassant aquests anys les xifres màximes anteriors i arribant al 1982 a superar el sostre dels quatre milions de turistes hostatjats a hotels. Les causes d'aquesta recuperació de l'afluència s'han de cercar per, una part, en els efectes del procés d'adaptació i ajustament del sector turístic i, per altra, en la contenció dels preus del transport i en la puja moderada dels preus dels serveis, cosa que ens afavoreix front a altres indrets de la Mediterrània. Solament les Illes Balears els darrers anys concentraven quasi el 45 per cent del total de les estades hoteleres de tot l'Estat espanyol pel que fa a turistes estrangers. A pesar de l'expansió contínua, una reestructuració el sector hotelier amb una tendència cap a unitats hoteleres més grans provoca que minvi el nombre total d'establiments i implica la desaparició progressiva dels antics hotels de tipus familiar. L'expansió de la producció turística (ALENYAR, 1982) juntament amb les demandes internes de consum i inversió foren el 1982 la causa clara d'un augment important del Producte Interior Brut i, en conseqüència, de l'expansió econòmica d'aquests dos darrers anys.

TAULA 4. Oferta i demanda turística a les Balears entre 1981 i 1982

Anys	Establiments	Habitacions	Places	Turistes	Estades Hot.
1981	1.662	119.073	227.734	3.889.238	38.627.243
1982	1.654	119.232	228.358	4.346.148	43.634.500

Font: Elaboració personal a partir d'*Evolució Econòmica*, 1982, Balears.

3. Els trets diferencials del fet turístic a les Illes de Mallorca, Eivissa i Formentera

Les peculiaritats generals del fet turístic es donen de manera diferent a cada una de les quatre illes majors que conformen les Balears. A cada una d'elles el model de desenvolupament econòmic és diferent. Mallorca, l'illa més extensa i poblada, és la que ha tingut una tradició més important dins el camp de les activitats turístiques i per això és la que està més dotada tant en els aspectes d'infraestructura hotelera i extra-hotelera com en les condicions de les comunicacions. L'any 1982 ofería les tres quartes parts del total dels establiments, habitacions i places hoteleres, al mateix temps que acull quatre parts del total de turistes i estades en hotels (vegeu taula 5). Mallorca és l'illa que des del 1955 rep amb més intensitat el turisme de masses i per això és la que ha sentit amb més intensitat la crisi a partir dels anys 1973-1975. Front al creixement els darrers anys del nombre d'establiments i places a les restants illes, Mallorca els va perdent.

TAULA 5. Infraestructura hotelera a les Illes Balears l'any 1982

	MALLORCA		MENORCA		EVISSA		FORMENTERA	
	Nombre	%	Nombre	%	Nombre	%	Nombre	%
Establiments	1.240	74,62	96	5,80	287	17,35	37	2,23
Habitacions	90.241	75,70	7.243	6,07	19.940	16,72	1.807	1,55
Places	173.217	75,86	3.799	6,04	37.542	16,44	3.800	1,66

Font: Elaboració personal a partir d'*Evolució Econòmica*. 1982. Balears.

A Mallorca el desenvolupament del fet turístic ha quedat reflectit amb un abandó de població dels municipis rurals cap als turístics i molt especialment cap al municipi de Palma, on des de la data esmentada es concentra la meitat de la població illenca i que fou el principal focus d'atracció dels immigrants peninsulars. Per altra banda l'estructura de la població activa mallorquina s'ha transformat d'una població agrària en una nova hipertrofiada a favor del sector turístic.

La major concentració de places hoteleres de l'illa de Mallorca es distribueix entorn a la Badia de Palma que compren des de Portals al terme de Calvià fins a S'Arenal i Cala Blava en el de Lluçmajor amb els importants enclaus intermedis d'Illetes, Cala Major, Sant Agustí, Cala Gamba, Can Pastilla i Maravelles que formen pràcticament una zona urbana contínua. S'Arenal-Can Pastilla, que formen el que estrictament s'anomena la Platja de Palma, concentren una part del total de les places mallorquines. Les restants àrees turístiques es distribueixen especialment a Ponent, les de categoria més elevada (municipi de Calvià i Andratx), a Llevant i Migjorn amb Sa Colònia de Sant Jordi, Cala d'Or, Cala Millor, Cala Bona i Cala Ratjada i a les Badies d'Alcúdia i Pollença a la zona nord.

Eivissa pel seu costat ha seguit uns ritmes semblants a Mallorca si bé el seu envol és més recent. Presenta uns trets i característiques molt iguals a Mallorca però amb un nivell de dependència més gran quasi exclusivament cap al

sector turístic oblidant absolutament els restants sectors. L'inici del turisme a Eivissa es pot xifrar amb la construcció de l'aeroport el 1958 i molt especialment després de les seves reformes del 1961 i el 1966. A aquesta darrera data és bàsica, per a la revitalització del turisme, la instal·lació a Eivissa del moviment «hippy» que la internacionalitzà donant lloc, gradualment, a una colonització del camp per estrangers i ociosos que converteixen l'illa d'Eivissa en una ampla zona residencial. A partir de l'any 1966 pràcticament es creen les més de 37.000 places hoteleres que avui té l'illa i que representen el 16,44 per cent del total de les Illes i que reben una sisena part del total de turistes hostatjats, la qual cosa ha fet que ultrapassi a l'illa de Menorca quant al sector turístic (vegeu taula 5 i 6). La major concentració amb característiques caòtiques es dona als voltants de Sant Antoni de Portmany i Santa Eulària, ambdós antics ports de pescadors i avui àrees d'intensa edificació.

TAULA 6. Turistes i estades a establiments hotelers a les Balears. 1982

Illes	Turistes hostatjats		Estades hoteleres	
	Nombre	%	Nombre	%
Mallorca	3.489.035	80,23	34.785.678	79,72
Menorca	225.869	5,20	2.276.497	5,22
Eivissa	607.222	13,97	6.251.453	14,33
Formentera	24.022	0,55	320.872	0,73

Font: Elaboració personal a partir d'*Evolució Econòmica*. 1982. Balears.

Formentera també experimentà una forta expansió a finals dels anys seixanta passant d'una illa pràcticament verge a tenir l'any 1982 quasi 4.000 places amb problemes respecte a l'ordenació del territori i la protecció del paisatge.

Finalment el cas de Menorca és diferent al de les restants illes. La introducció del turisme massiu és molt més tardana i no es realitza fins als anys 1968 (ROSSELLÓ, 1977). Per altra banda, a Menorca, els sectors econòmics estan molt més diversificats i és principalment important el sector secundari. Per tot això és molt inferior el fet de la dependència cap al turisme mantenint-se més conservada i amb un turisme prou diferent al de les altres illes. Fins al 1970 solament es tractava de turistes britànics i espanyols i el turisme pròpiament de masses no esclatà fins el 1972-1973. Amb l'experiència de les altres illes a Mallorca es dona una utilització més racional dels espais turístics si bé no falten urbanitzacions a quasi tot el litoral. Endemés l'illa de Menorca està actualment de moda pr a un turisme més cult i de molta més categoria que en les restants illes. Les majors concentracions es donen a l'oest amb Cala En Blanes, Cala En Brut, al Migjorn amb Cala Galdana, Cala En Porter, Son Bou i Binibeca i a Tramuntana amb S'Arenal des Castell i Port de Fornells. Menorca rep aproximadament una vintena part del total dels turistes de les Illes.

4. Els canvis estructurals i morfològics a l'espai illenc com a conseqüència del fenomen turístic

El fenomen turístic de les Illes ha incidit profundament sobre l'espai de les

Balears provocant-hi importants canvis tant estructurals com morfològics. Dins els primers, ha trastocat tant la dinàmica com les estructures de la població illenca així com les activitats econòmiques, imposant-hi una reestructuració quasi totalment en funció del sector dels serveis. Els segons, els morfològics, donen compte dels canvis ocorreguts al paisatge, abans quasi totalment rural i avui amb noves funcions d'oci representats per amplis sectors especialitzats tant per a residències turístiques com per a segones residències.

4.1. Els canvis de la dinàmica i les estructures de la població

La població illenca ha experimentat els darrers trenta anys una transformació important tant en la seva dinàmica (natalitat, mortalitat, migracions i creixement absolut) com en les seves estructures (per sexes i edat i per activitats econòmiques).

La població de les Illes fins als anys 1950 presentava uns trets de vellesa producte d'una societat tancada on la població autòctona estava sumida en un procés d'envelliment i en una desnatalitat molt important. L'arribada del turisme de masses provocà canvis interessants sobre aquestes característiques demogràfiques. La demanda de mà d'obra en el sector turístic en el decenni 1950-1960 va exercir una atracció sobre la població activa pagesa de les Illes. Des del 1950 (SALVÀ, 1982) es dona una èxode rural dels municipis agraris de Mallorca, Menorca i Eivissa cap als municipis amb desenvolupament turístic i especialment cap al de Palma, que a partir de la data creix de manera impressionant fins a arribar a concentrar l'any 1981 més de la meitat del total de la població mallorquina. Aquesta fuga del camp es dona en etapes diferents. Des del 1950 seran els jornalers agraris, vertaders proletaris del camp, els que primerament fugiran. A ells i a partir del 1955 s'uneixen els petits propietaris que malvivien a les seves minúscules parcel·les. El quinquenni 1955-1960 i una vegada buit el camp quan la demanda de mà d'obra evoluciona, el lloc d'atracció canvia i surt a fora de les Illes. Aquest fet provoca l'arribada massiva d'immigrants peninsulars d'edats adultes que arriben a les Illes per treballar a la construcció i hosteleria. Aquests darrers provoquen un impacte sobre les estructures d'edats amb un augment considerable dels grups entre els 25 i els 45 anys, la qual cosa és ben visible a les piràmides dels 1960 i 1965. Per les seves característiques de persones joves i en edats de procrear posteriorment donen lloc a un augment important de la natalitat, que comporta un eixamplament de les bases i, en conseqüència, un rejoeniment de la població ja ben visible a les piràmides corresponents al 1965 i al 1970. El creixement absolut de la població de les Illes també experimentarà increments importants molt superiors a la mitjana de l'Estat espanyol. El 1981 arriba a les 685.088 persones.

Però també el fet turístic incideix sobre les estructures per activitats de la població de les Illes. L'èxode rural provoca des del 1950 una buidada cap al sector turístic dels excedents de força de treball del camp. El camp és sotmès així a un progressiu declivi demogràfic. A l'estadi preturístic fins als anys 1950 la quasi totalitat dels municipis de les Illes presentaven percentatges superiors al 50 per cent del total d'actius de gent que treballava al camp. Així i tot encara el 1955 la distribució de la població activa del camp era del 40,2 per cent.

Àdhuc l'any 1960, quan ja era important el desenvolupament turístic, el sector primari encara ocupava el 32 per cent dels actius. Aquest any la distribució de la població activa per sectors econòmics es repartia de manera gairebé equilibrada amb un 32 per cent al sector secundari i un 36 per cent al terciari. Als cens posteriors la població activa agrària es va reduint fins a un 17,25 per cent l'any 1970 i un 12,77 l'any 1975 i ja solament un 8,87 per cent l'any 1981 (vegeu taula 7). Aquest fet incideix sobre l'envelliment de la població activa camperola que va augmentant en vellesa de manera progressiva com a conseqüència de la continuïtat a les tasques agràries de persones d'edats avançades a les quals resulta difícil canviar d'activitat. Segons el cens del 1981 només l'11,57 per cent dels actius pagesos tenen menys de 30 anys mentre que el 67,54 per cent són actius de més de 45 anys.

Pel que fa al sector secundari, després d'un important creixement lligat bàsicament al grup de la construcció, s'estanca en percentatges de l'ordre del 30 per cent, representant l'any 1981 el 29,98 per cent del total dels actius.

Aquestes circumstàncies es donen de manera diferent al sector terciari. Els cent mil llocs de treball creats entre 1960 i 1967 incidiren en un 90 per cent sobre els grups de l'hosteleria i la construcció, la qual cosa provocà un augment considerable en el sector dels serveis, augment no interromput sinó creixent progressivament i constant. Els anys 1970 arriba als voltants del 45 per cent i el 75 a quasi el cinquanta. El 1981 ja s'ha superat sobradament la meitat dels actius i s'arriba al 62 per cent de la població activa, dada que ens pot servir d'indicador significatiu del pas d'una societat agrària (a l'estadi preturístic fins al 1950) a una societat a l'estadi turístic hipertrofiada en el sector dels serveis.

TAULA 7. Evolució de la població activa agrària a les Illes Balears

Anys	Nombre Actius Agraris	% Població Activa
1887	98.298	71,05
1900	106.107	70,46
1940	105.425	52,36
1950	69.527	39,60
1960	63.568	32,16
1970	33.318	17,25
1975	28.108	12,77
1981	18.979	8,87

Font: Elaboració personal a partir dels Censos de Població.

4.2. Els canvis en els sectors econòmics com a conseqüència del turisme

El fenomen turístic ha influït també sobre l'evolució de la composició sectorial de l'economia il·lenca que ha derivat aquests darrers trenta anys cap a un monocultiu econòmic definible pel creixement espectacular de les activitats terciàries. Aquest canvi es pot analitzar de manera clara tant amb les xifres del Valor Afegit Brut com les del Producte Interior Brut.

El sector dels serveis, d'escassa importància abans de l'arribada del turisme, passa ja en els seus inicis a representar un 47,3 per cent del P.I.B. l'any

1955 i el 1982 es transforma en un 75,78 per cent. A diferència d'aquest els restants sectors econòmics han anat perdent pes relatiu. El sector secundari ha passat d'un 37,6 per cent del P.I.B. l'any 1955 a un 11,76 per cent l'any 1982. Qui ha sofert una caiguda més important és el sector primari que l'any 1955 (ja baix) representava el 15,1 per cent i a la darrera data un 4,13 per cent del P.I.B. Pel que fa al V.A.B. del 1982 les xifres són semblants. El sector primari representa un 4,24 per cent, el secundari un 20,05 per cent i el terciari el 75,69 per cent. I dins aquest darrer, el grup dels serveis lligats a la producció dependent de l'hosteleria, hotels, apartaments, bars, restaurants i cafeteries així com el de la reparació de béns de consum i el de les comunicacions representen la majoria aclaparadora (ALENYAR, 1982).

El sector secundari tingué en un principi una expansió subordinada al fenomen turístic, bàsicament lligada al grup de la construcció i als sectors de la pell i sabates, així com a les indústries alimentàries. Però el seu pes minva especialment a partir de la crisi del 1973 que duu aparellada la crisi d'un sector tan dependent com és la construcció que cau en una profunda inflexió a la baixa. La indústria del calçat i la pell rep també un impuls, si bé els tipus d'establiments entren en crisi incidint alhora en la baixada del pes relatiu. Solament queden expansives les indústries lligades al consum intern resident (alimentàries) i no resident, conseqüència de l'augment de la demanda de productes conseqüent amb el creixement de la població.

Per la seva banda el sector primari també perd pes relatiu. La terra, fonament bàsic de les activitats agràries, s'ha convertit en part, amb l'arribada del turisme, en un objecte d'especulació, on els empresaris del sector turístic van invertint part dels seus beneficis en la compra de finques no pas en funció d'una reestructuració econòmica del camp sinó com a recerca d'una seguretat d'inversió a llarg termini i/o per constituir la terra una forma d'ostentació social a causa del caràcter sumptuari de la propietat a les Illes. Amples àrees de la Serra de Tramuntana i altres indrets de les Illes han vist canviades les seves funcions i, no sols això, sinó que freqüentment sota l'aparença d'un renovat gust per la «cosa» agrària s'amaga la dedicació a una sèrie d'activitats, abans complementàries del pagès, i avui d'oci urbà (com succeeix amb la transformació d'un gran nombre de finques en closos de caça).

Per altre costat, la influència del sector dels serveis sobre el camp també ha donat com a resultat l'abandó d'extenses àrees de secà. Aquestes terres, fruit de l'èxode rural, foren abandonades com a conreu o en part venudes a residents urbans per a la seva conversió en residències secundàries. El resultat de l'abandó ha estat una regressió generalitzada dels llegums i cereals de secà així com dels conreus més significatius, tals com l'ametller o la figuera. Únicament les terres més rendibles, de regadiu o que s'hi han pogut transformar, han quedat de la selecció. Així l'extensió del regadiu al llarg dels trenta anys del turisme de masses ha vist augmentada la seva superfície i actualment s'estén sobre unes 20.000 hectàrees gràcies, per una part, a la introducció de noves tècniques d'extracció d'aigua subterrània i, per altra, a la utilització de les aigües residuals. A les tradicionals hortes de Sa Pobla-Muro, Campos i Pla de Sant Jordi s'han afegit nous enclaus a Inca, Sancelles, Santa Maria, Maria, Consell i Santa Margalida, entre d'altres. Resultat de l'esmentada expansió ha estat una ampliació dels conreus farratgers, especialment lligats a la ramaderia per a la producció de carn i llet, conreus hortícoles per al creixent consum de les

àrees urbanes i turístiques i la introducció de nous conreus no alimentaris com són els cultius de flors. Per altra banda a aquestes àrees s'han introduït noves tècniques de producció com és el cas dels hivernacles i conreus sota plàstic així com nous sistemes de reg com són l'aspersió o el reg per goteig.

4.3. Les transformacions morfològiques de l'espai illenc com a conseqüència de l'impacte del turisme de masses

Una de les transformacions més profundes, fruit de l'impacte del desenvolupament del turisme de masses, ha estat el radical canvi físic de l'espai illenc, que resulta de la mutació d'extenses superfícies de sòl agrari en sòl urbà. El balanç de les darreres dècades d'un turisme com a fenomen de consum urbà és el d'uns espais que abans de la seva arribada eren majoritàriament agraris i avui s'han transformat en espais d'oci. La terciarització de la població i el fet turístic, que provocaren un creixement de les àrees de consum urbà (SALVÀ, 1982) han actuat tant sobre el creixement dels nuclis urbans preexistents com damunt espais verges. Alguns d'aquests darrers, molt especialment els litorals, s'han vist quasi completament destruïts donant lloc a un paisatge de característiques caòtiques on es combinen la desafecció de les zones rurals, la pèrdua de cultura i l'especulació, en benefici aquesta darrera quasi sempre d'interessos estrangers. Tant uns com els altres provoquen una reducció de l'espai rural, però són els segons, els de nova creació, els que tenen un impacte més important sobre el paisatge natural. Aquests darrers es donen sota dues formes. Una primera representada pels grans centres turístics o àrees d'explotació turística en funció de la demanda de vacances. La segona ve representada per les àrees de residències secundàries solament utilitzades en èpoques d'estiu i/o cap de setmana. És dóna també la combinació entre ambdues que origina urbanitzacions mixtes on apareixen instal·lacions hoteleres i residències secundàries.

Els centres turístics es caracteritzen per la concentració d'edificis hotelers i apartaments amb utilització intensiva en nombre de places i se solen complementar amb dotacions de comerços i altres serveis (bars, restaurants,...). El seu creixement urbanístic és caòtic i implica en quasi tots els casos un deteriorament accelerat dels recursos paisatgístics. La seva ubicació coincideix, en una primera fase amb les àrees d'urbanització d'estiu tradicional. En la segona fase, són àrees de nova implantació urbanística en quasi tots els casos a la costa aprofitant platges i petites cales. La seva màxima concentració coincideix amb els municipis més turístics de les Illes, tant a Mallorca (Palma, Calvià, Alcúdia, Pollença, Andratx i el sud i sud-oest) com a Eivissa (Sant Antoni de Portmany i Santa Eulària) i Menorca (Sant Lluís). Un exemple significatiu el representa la Platja de Palma des de Can Pastilla a S'Arenal on s'ha donat una línia d'edificacions altes que imposen una murada a la platja.

El segon tipus ve representat per amples àrees de residències secundàries amb una modificació més extensiva del paisatge natural. El seu creixement és espectacular, fet que es pot comprovar amb la dada que més d'un quaranta per cent dels habitants de les Balears són segones residències. Segons Climent Picornell (PICORNELL, 1983) el 1982 a les Illes existeixen 482 urbanitzacions i/o parcel·

lacions rústiques de les quals 388 eren a Mallorca, 44 a Eivissa, 44 a Menorca i 6 a Formentera. Aquests espais són resultat de la demanda d'espais residencials per l'habitant de la ciutat i en una gran majoria corresponen a espais rurals objecte de «parcel·lacions rústiques» amb mínimes infraestructures i que són sol·licitades per l'home urbà amb el desig del contacte amb la natura, paisatge, aïllament o senzillament descans.

Circumstàncies totes que aprofiten les immobiliàries per a crear una oferta del producte convertint-les en àrees de forta especulació. A les Illes les urbanitzacions de residències secundàries es poden analitzar en diverses fases que van des del creixement dels ports de pescadors i la creació de colònies populars d'estiueig fins a les urbanitzacions de nova creació entre el 1956 i el 1970 (tant residencials únicament com turístiques o mixtes). Però l'etapa més transformadora es dona a partir dels anys setanta en el que anomenam *la popularització de les residències secundàries* que suposen l'accés general de la població illenca a la compra de parcel·les, unes fruit de la venda de petites explotacions de secà no rendibles (al llarg de les carreteres de Palma a Alcúdia, envoltants d'Algaida i Llucmajor) i altres fruit de divisions de «possessions» o grans explotacions (el cas de Son Nét a Puigpunyent).

Als dos tipus indicats de transformació de l'espai rural, simultàniament o aïllada, s'han d'afegir la proliferació de ports esportius que també han implicat greus transformacions de la fisonomia costanera de les Illes.

5. Conclusió

Tal com hem anat assenyalant al llarg d'aquesta lliçó, el turisme de masses que arranca dels anys seixanta ha estat el motor d'un desenvolupament econòmic que ha incidit sobre tots els restants sectors creant una situació de dependència. Ha incidit favorablement sobre un augment del nivell de la renda per càpita fins al fet que, segons el Banc de Bilbao, el 1981 es pot comprovar com les Illes Balears ocupen la primera posició de l'Estat espanyol. Al mateix temps, implica un creixement del nivell de consum i, fins i tot durant un llarg període de temps, dona lloc a la creació de nous llocs de treball cosa que explica la constant aflluència d'immigrants cap a les Illes durant els darrers trenta anys. Però també es troben trets negatius. Per una part, el procés de dependència i colonialisme exterior que des del 1969 ens fa dependre dels grans «tour operators» estrangers. Per altra, la dependència dels altres sectors econòmics fruit de l'error de voler basar un desenvolupament econòmic sobre el monocultiu del turisme, un bé perible i fluctuant, que ha arrossegat a la crisi els altres sectors que d'ell depenen, molt especialment el sector de la construcció i de les indústries auxiliars, i ha deixat sense treball a una part de la població activa donant lloc a xifres prou importants d'atur.

Finalment, el creixement urbanístic desordenat i caòtic amb una manca de planificació oficial, ha donat lloc a un territori desordenat amb l'agreuament que suposa sobre el territori i el medi ambient la forta pressió d'una població flotant, la turística, que ha implicat un esgotament dels recursos naturals amb processos de salinització progressiva de l'aigua potable i la contaminació del mar per vessadures residuals. D'un paisatge natural hem passat a un paisatge d'edificis fins al punt que els desastres urbanístics i paisatgístics comencen

a ofegar un producte que teòricament remarca el paisatge com a recurs d'atracció per als possibles consumidors, és a dir, els turistes.

28 d'octubre de 1983

Bibliografia

- ALENYAR FUSTER, Miquel; BARCELÓ PONS, Bartomeu; i CARLOS ARNAIZ, Pere (1982). «Evolució Econòmica». En *Sa Nostra. Cent anys de la història de Balears*. Navarra, Salvat Editores, S.A. Pàgs. 43-74.
- ÁLVAREZ DE SOTOMAYOR, Manuel. (1966). «Distribución de la afluencia turística y de los alojamientos en Mallorca en el año 1964». En *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*. n° 651-652 (abril-set) Any LXVIII. Pàgs. 62-89.
- ÁLVAREZ DE SOTOMAYOR, Manuel (1976). «Distribución del Turismo en Mallorca en el año 1974». En *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, n° 690-691 (gener-des.) Any LXXVI. Pàgs. 53-105.
- BARCELÓ PONS, B. (1964). «El turismo en las islas Baleares en 1963». En *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, n° 642 (gener-març). Any LXVI. Pàgs 44-50.
- BARCELÓ PONS, B. (1966). «El turismo en Mallorca en la época de 1925-1936». En *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, n° 651-652 (abril-set.) Any LXVIII. Pàgs. 47-61.
- BARCELÓ PONS, B. (1966). «Índices geográficos del turismo». En *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, n° 651-652 (abril-set.) Any LXVIII. Pàgs. 89-91.
- BARCELÓ PONS, B. (1966) «Consideraciones sobre la afluencia turística en las islas Baleares en 1964 y 1965». En *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, n° 651-652 (abril-set.). Año LXVIII. Pàgs. 111-112.
- BARCELÓ PONS, B. (1969). «Origen y evolución de la afluencia turística y la Oferta hotelera en las islas Baleares y su distribución en 1965». En *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, n° 663-664 (abril-set.) Any LXXI. Pàgs. 57-103.
- BISSON, Jean (1977). *La terre et l'homme aux îles Balears*. Aix-en-Provence, EDISUD, 432 pàgs.
- CAIXA D'ESTALVIS I MONT DE PIETAT DE LES BALEARS; BANCA CATALANA; BANC INDUSTRIAL DE CATALUNYA (De 1973 a 1982). *Evolució econòmica. Les Balears*. Anys 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981 i 1982 Barcelona, Catalana de Estudios Económicos. 188 p. cada volum.
- DIAZ-PLAJA, Guillermo-Luís (1972). *El turismo ¿un falso «boom»*. *Introducción a la problemática socio-económica del turismo en Baleares*. Col. Los Suplementos n° 29. Madrid, Edicusa, 34 pàgs.
- FARRE-ESCOFET, E.; MARIMON i SUNYOL, R.; SURIS i JORDA, J.M. (1977). *La via menorquina del creixement*. Barcelona, Servei d'estudis de la Banca Catalana, 232 pàgs.

- GARAU, Víctor; BERENGUER, Eduard; BUCHENS, Paulí; PIPO, Josep A. (1974) *Mallorca. Una introducció a la seva economia*. Barcelona, Servei d'Estudis de la Banca Catalana, 246 pàgs.
- GAVIRIA, Mario. *España a go-go. Turismo charter y neocolonialismo del espacio*. Madrid, Ediciones Turner, 275 pàgs.
- PASTOR, M.; PICORNELL, C.; i QUINTANA, A. (1978). «Mallorca, un territori desordenat». En *Lluc*, n° 678. Ciutat de Mallorca, O.C.B. Pàgs. 17-20.
- PICORNELL I BAUÇA, Climent (1978). *El turisme com a articulador de la dependència de les Illes Balears*. Comunicació presentada al Col·loqui sobre «Insularitat i Dependència Econòmica al Mediterrani Occidental». Bastia (Còrsega) del 5 al 8 de juliol de 1978. 32 pàgs. msgdas.
- PICORNELL I BAUÇA, Climent (1978b.). *El turisme com a articulador de la dependència a les Illes Balears*. Palma, Assaig Illencs, Centre d'Estudis Socialistes Gabriel Alomar, 30 pàgs.
- PICORNELL I BAUÇA, Climent (1983). *Turismo y paisaje de las islas Baleares (España)*. Comunicació presentada al «VIIth. Annual Meeting and Symposium» de l'I.G.U. Comission «Environmental Problems». Set. 20th.-28th. 16 pàgs. mecgdes.
- ROSSELLÓ VERGER, Vicenç Ma. (1977). *Les Illes Balears. Resum geogràfic*. Barcelona, Ed. Barcino, 189 pàgs.
- SALVÀ TOMÀS, Pedro A. (1978). *Aproximación al conocimiento de la transformación del espacio rural en la Serra de Tramuntana de la Isla de Mallorca*. Tesis Doctoral. Universitat de Barcelona. Inèdita. Setembre de 1978. 10 toms.
- SALVÀ TOMÀS, Pedro A. (1980). «Las funciones residencial y de ocio como elementos de transformación del espacio rural de la Serra de Tramuntana de la Isla de Mallorca». En *Trabajos de Geografía*, n° 35 (Miscelanea 1978-1979). Palma, Departamento de Geografía de la Universidad de Palma de Mallorca. Pàgs. 163-172.
- SALVÀ TOMÀS, Pere A. (1982). «Agricultura i Ramaderia». En *Sa Nostra. Cent anys de la història de Balears*. Navarra, Salvat Editores, S.A. Pàgs. 75-104.
- SALVÀ TOMÀS; Pedro A. (1983) *Las variaciones estructurales y morfológicas en el espacio rural de la isla de Mallorca como consecuencia del impacto del turismo de masas*. Comunicació presentada al Coloquio Hispano-Francés sobre Espacios Rarales. Madrid, abril de 1983. Madrid, Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios del Ministerio de Agricultura. En fase de publicació. Pàgs. 219-230.